

dr Alexander Rodrigues de Castro

Jest adiunktem na Wydziale Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego i głównym badaczem w projekcie „Kodeks dla nieletnich i zagrożonych dzieci: odpowiedź na »problem nieletnich« w czasach autorytarnego reżimu Brazylii (1964–1985)”. Jest również profesorem (obecnie na urlopie) w UniCesumar (Instituto Cesumar de Ciência, Tecnologia e Inovação – ICETI).
a.rodrigues-de-castro@uw.edu.pl

SĄDOWNICTWO WOBEC NIELETNICH W BRAZYLI

Zmiany w wymiarze sprawiedliwości wobec nieletnich zachodzące w cieniu brazylijskiej dyktatury wojskowej składają się na ponurą opowieść, w której sztukę wykluczenia doprowadzono do perfekcji.

Alexander Rodrigues de Castro

Wydział Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji, Uniwersytet Warszawski

Czytelnicy powieści *Przygody Olivera Twista* Karola Dickensa są bez wątpienia świadomi wstrząsających warunków panujących w zakładach poprawczych dla dzieci w XIX-wiecznej Anglii. Decyzja Dickensa o zwróceniu uwagi na tę niesprawiedliwość w przejmujący sposób symbolizuje sytuację społeczną w epoce wiktoriańskiej. Gwałtowne pogorszenie się warunków społecznych na obszarach miejskich było wynikiem szybkiej industrializacji i następującej po niej urbanizacji, a standardowymi odpowiedziami na kwestię społeczną wyłaniającą się w świecie kapitalizmu stały się represje i kryminalizacja ubóstwa.

Angielska koncepcja zakładu poprawczego (ang. *reformatory*), nowe rozwiązanie mające na celu oddzielenie dorosłych przestępców od nieletnich, wkrótce przekroczyła Atlantyk i dotarła do Stanów Zjednoczonych. To właśnie tam na przełomie XIX i XX wieku ruch filantropijnych reformatorów, znanych jako obrońcy dzieci (ang. *child savers*), doprowadził do powołania sądów dla nieletnich. Sądy te miały się zajmować przestępczością nieletnich, czego skutkiem stało się stworzenie odrębnej gałęzi prawa mającej zastosowanie do młodych osób zaangażowanych w działalność przestępczą lub porzuconych przez rodziny.

Podstawą nowych ram prawnych było założenie, że resocjalizacja nieletnich jest łatwiejsza niż doro-

słych, a zatem państwo powinno proaktywnie identyfikować i korygować wczesne oznaki odchylenia od normy. Podejście to było przesiąknięte wieloma pseudonaukowymi teoriami propagowanymi przez tzw. ruch higieny społecznej. Jego członkowie wierzyli w kontrolowanie czynników środowiskowych kształtujących moralność jednostek, a same koncepcje higieny społecznej były często niemożliwe do odróżnienia od łagodnych form eugeniki (zbioru teorii mających na celu poprawę jakości genów w populacjach ludzkich przez wykluczenie osób uważanych za gorsze lub promowanie tych uznawanych za lepsze).

Nowe spojrzenie

Ruch obrońców dzieci zyskał wpływy poza granicami Stanów Zjednoczonych, co częściowo ułatwiły panamerykańskie konferencje i promowana przez nie intensywne wymiana myśli. W tamtym okresie Brazylia przechodziła istotne przemiany polityczne i społeczne: upadek monarchii, zniesienie niewolnictwa i ogromny

napływ migrantów z Europy. W połączeniu z gwałtownym przyspieszeniem industrializacji, w szczególności w mieście São Paulo, zmiany te w radykalny sposób wpłynęły na sytuację w dużych miastach, takich jak właśnie São Paulo, a także Rio de Janeiro i Salvador. Rosnąca przestępczość, prostytutka uliczna, bezdomność i mnożenie się dzielnic nędzy przyczyniły się do wzrostu liczby tzw. dzieci ulicy, a w konsekwencji również nasilenia się obaw związanych z przestępczością nieletnich.

Tym niepokojom zaczęto dawać wyraz w dyskusjach na łamach gazet, a nawet w debatach kongresowych, co skłoniło grupę składającą się ze znanych lekarzy, wybitnych prawników i wpływowych polityków do poszukiwania rozwiązań. Zainspirowani działaniami swoich zagranicznych odpowiedników, brazylijscy obrońcy dzieci wierzyli, że można zmienić zaniedbywaną populację nieletnich w produktywnych i przestrzegających prawa obywateli za pomocą metod wywodzących się z ruchu higieny społecznej i eugenicznej pseudonauki, a wprowadzonych przez odpowiednie

przepisy prawne. Polityka wobec dzieci i młodzieży była zgodna z ogólną ideologią I Republiki (1889–1930), która pod wpływem pozytywizmu Augusta Comte’a i podobnych filozofii dążyła do odgórnej modernizacji narodu, używając narzędzi (pseudo)nauki.

Zaniedbana młodzież

W pierwszych dekadach XX wieku to przeświadczenie doprowadziło do wprowadzenia wielu ustaw mających zastosowanie do zagrożonych dzieci i młodzieży, a kulminacją tego procesu było uchwalenie Kodeksu dla niepełnoletnich z 1927 roku (port. *Código de Menores de 1927*). Jego autorem był José Cândido de Albuquerque Mello Mattos, wybitny prawnik i sędzia orzekający w sprawach niepełnoletnich w Rio de Janeiro. W połączeniu z Sądem dla Nieletnich, powołanym w 1923 roku, kodeks stworzył system prawa w sprawach nieletnich dla młodych osób znajdujących się w trudnej sytuacji, a skupiał się przede wszystkim na niepełnoletnich sprawcach i porzuconych niepełnoletnich. Co istotne, kodeks rozszerzył definicję porzucenia w taki sposób, że obejmowała również porzucenie moralne. Tym samym umożliwiono objęcie środkami przewidzianymi w kodeksie również dzieci, które nadal znajdowały się pod opieką żyjących w ubóstwie rodzin, jeśli ich otoczenie zostało uznane za nieodpowiednie. Jednym z takich środków było umieszczenie dziecka w nowej instytucji niedawno wprowadzonej w Brazylii – zakładzie poprawczym.

Pod koniec lat 30. XX wieku wady systemu zakładów poprawczych były już powszechnie znane. Podobnie jak w Wielkiej Brytanii problemy te po raz pierwszy zostały uchwycone w literaturze, a mianowicie w powieści *Capitães da Areia* (Kapitanowie piasków), napisanej przez Jorge Amada w 1937 roku. Książka opowiada historię grupy porzuconych dzieci ulicy w mieście Salvador. Bohaterowie angażują się w drobną przestępczość i ściągają na siebie gniew zarówno obywateli, jak i władz. Krytyczny moment

następuje, gdy Pedro Bala, przywódca grupy, zostaje umieszczony w zakładzie poprawczym. Amado obrazowo opisuje okrutne tortury zadawane dziecku, nie pozostawiając złudzeń co do możliwości pozytywnej zmiany wpływu tak brutalnych metod na moralność czy resocjalizację.

Między latami 40. a 60. XX wieku Brazylia doświadczyła nowej fali szybkiej industrializacji, która przyciągnęła rzesze ludzi z terenów wiejskich do tętniących życiem ośrodków miejskich. Na skutek migracji zwiększyła się widoczność dzieci ulicy w miastach, a kwestia przestępczości nieletnich ponownie znalazła się w centrum uwagi opinii publicznej. W prasie i oficjalnych dokumentach zaczęto mówić o „problemie niepełnoletnich”, a temat zaniedbywanej młodzieży urósł do rangi palącego problemu publicznego i był nie tylko kwestią poruszaną w szerokich dyskusjach na temat modernizacji kraju.

Mroczny okres

W 1964 roku sytuacja polityczna w Brazylii uległa istotnej zmianie na skutek zbrojnego przewrotu, który doprowadził do ustanowienia prozachodniego i konserwatywnego rządu autorytarnego. Żeby rozwiązać narastający problem niepełnoletnich sprawców i porzuconych niepełnoletnich, nowy reżim powołała federalną agencję o nazwie Narodowa Fundacja na rzecz Dobra Niepełnoletnich (FUNABEM) z zadaniem prowadzenia badań i formułowania krajowej polityki wobec „problemu niepełnoletnich”.

FUNABEM zaangażowała się w intensywną debatę ze środowiskiem prawniczym, zwłaszcza za pośrednictwem Brazylijskiego Stowarzyszenia Sędziów Orzekających w Sprawach Niepełnoletnich, na którego czele stał Alyrio Cavallieri. W magazynie „Brasil Jovem” (Młoda Brazylia), miesięcznym biuletynie FUNABEM, często publikowano artykuły autorstwa Cavallieriego i innych prawników omawiające prawne odpowiedzi na teorie kryminologiczne odtwarzane lub opracowywane przez ekspertów FUNABEM. Te debaty doprowadziły do powstania nowego Kodeksu dla niepełnoletnich w 1979 roku. Dał on początek doktrynie nieregularnej sytuacji, która łączyła kategorie porzuconych niepełnoletnich i nieletnich sprawców w jedną grupę – niepełnoletnich w nieregularnej sytuacji. Zdaniem FUNABEM przyczyny przestępczości nieletnich i porzucenia były często identyczne. Dlatego fundacja opowiadała się za ujednoczonym podejściem bez rozróżnienia na sprawców przestępstw i na tych, którzy zostali porzuceni. Jego podstawą było późne odrodzenie się teorii wrodzonej przestępczości – liczącej 100 lat i zdyskredytowanej koncepcji autorstwa włoskiego lekarza Cesarego Lombrosa. Zgodnie z jej założeniami przestępczość była przejawem czynników biologicznych (przestępca to często ktoś, kto takim się urodził). Dlatego różne stopnie antyspo-

Wyższa Szkoła Wojskowa, instytucja, która szkoliła elity polityczne Brazylii w czasach dyktatury. Jej absolwentem był m.in. Mário Altenfelder, pierwszy prezes FUNABEM

CRIS FAGA/SHUTTERSTOCK.COM

Demonstracja z okazji rocznicy zamachu stanu w 1964 roku, w wyniku którego zainstalowano reżim dyktatorski, który ustanowił FUNABEM i kodeks dla nieletnich z 1979 roku

lecznych zachowań wśród nieletnich były po prostu różnymi przejawami tej samej „choroby”.

FUNABEM znajdowała się pod wpływem doktryny bezpieczeństwa narodowego, będącej oficjalną ideologią wielu południowoamerykańskich dyktatur w okresie zimnej wojny. Mário Altenfelder, lekarz i pierwszy prezes FUNABEM, był absolwentem Wyższej Szkoły Wojskowej – instytucji, która sformułowała i rozpowszechniła doktrynę.

Zgodnie z jej założeniami kwestia ta była nie tylko problemem społecznym, lecz także ważną częścią wojny psychologicznej prowadzonej przeciwko reżimowi przez jego wrogów. Zdaniem reżimu młodzi ludzie, w szczególności osoby w sytuacji materialnego i moralnego porzucenia, byli potencjalnymi nośnikami wyrotowych ideologii i mogli ulec temu, co reżim nazywał moralną dekadencją (w szczególności uzależnieniu od narkotyków) i uznawał za komunistyczną strategię niszczenia moralnych fundamentów kapitalistycznych społeczeństw wzorowanych na modelu zachodnim. Ten punkt widzenia uzasadniał surowe środki stosowane wobec młodzieży, często w sposób zacierający granice między przestępstwami politycznymi i pospolitymi. Skutkiem była przemoc instytucjonalna naśladująca brutalne traktowanie dysydentów politycznych. Tortury fizyczne i psychiczne, przemoc seksualna, porwania, arbitralne zatrzymania, a nawet „zniknięcia” stały się nader powszechnymi odpowiedziami na przestępczość nie tylko dorosłych, lecz także nieletnich.

Reforma

Odejściu Brazylii od rządów wojskowych towarzyszyła kontrola tych praktyk i wspierających je ram prawnych, co doprowadziło do istotnych reform mających

na celu ochronę praw i dobra wszystkich grup dzieci i młodzieży. Kodeks dla niepełnoletnich z 1979 roku obowiązywał do 1990 roku. Zastąpiła go Ustawa o dzieciach i młodzieży już pod rządami nowej konstytucji, uchwalonej po ponownej demokracji kraju.

W ogólnym ujęciu przedstawiona analiza wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Brazylii w okresie dyktatury wojskowej rzuca światło na mroczny okres, w którym podejście państwa do przestępczości nieletnich cechowało się surowymi środkami i strategiami wykluczającymi. Badanie pokazuje kształtowanie ram prawnych przez kontekst historyczny i polityczny i jednocześnie odzwierciedla kwestie szerokiej walki o prawa człowieka i wpływu reżimów autorytarnych na zagrożone grupy. W miarę rozwoju brazylijskiego społeczeństwa zrozumienie tej części dziedzictwa prawnego i jego trwałego wpływu jest kluczowe do zapewnienia, że dawna, surowa polityka nie odbije się echem w przyszłości. Stąd szczególnie ważna jest potrzeba ciągłej czujności i reform mających na celu ochronę praw wszystkich grup dzieci i młodzieży. Ta podróż przez historię nie tylko uczy, lecz także wzmacnia obecne wysiłki na rzecz sprawiedliwości i godności ludzkiej w przepisach prawnych mających zastosowanie do nieletnich. ■

Badanie jest częścią projektu nr 2022/47/P/HS5/02396 współfinansowanego przez Narodowe Centrum Nauki oraz program Unii Europejskiej w zakresie badań naukowych i innowacji Horyzont 2020 na podstawie umowy nr 945339 w ramach działania „Marie Skłodowska-Curie”. Na potrzeby otwartego dostępu autor zastosował publiczną licencję praw autorskich CC-BY do każdej wersji Author Accepted Manuscript (AAM) będącej efektem realizacji projektu.

Chcesz wiedzieć więcej?

Platt A.M., *The Child Savers: The Invention of Delinquency*, Chicago 1969.

Rizzini I., *O Século Perdido: raízes históricas das políticas públicas para infância no Brasil*, São Paulo 2008.

de Castro A., *A evolução do direito do menor no Brasil: um exame crítico das mudanças na legislação para crianças e adolescentes ao longo do século XX (1927–1979)*, „Revista Eletrônica do Curso de Direito da UFSM” 2023, vol. 18(3).